

LJUDEVIT GAJ — PANSLAVIST I NACIONALIST

Elinor Murray Despalatović, New London, Connecticut

Ljudevit Gaj bio je i panslavist i nacionalist. Svijest da je Slaven dala je posebno značenje njegovim nastojanjima da pronađe i uobliči suvremeni identitet za Hrvatsku. Bogoslav Šulek reče o Gaju — »Gaj je u prvom redu Slavjanin... Onda je Ilir.«¹ Ja bih promijenila redosljed — Gaj je bio u prvom redu Hrvat i Ilir, a tek onda Slaven.

Ja ću u svom izlaganju upotrebljavati izraz panslavizam premda taj izraz može izazvati zabunu, jer ga najčešće povezujemo s panslavizmom ruske orijentacije krajem devetnaestoga stoljeća.² No već početkom devetnaestoga stoljeća postojao je pokret koji se nazivao panslavizmom. Njegovi vođe, Jan Kollár i P. J. Šafařík, držali su da Slaveni pripadaju jednoj narodnosti i da su slavenski jezici narječja jednog velikog slavenskog jezika. Njihova namjera nije bila stvaranje slavenske države, nego izgradnja kulturne zajednice svih slavenskih naroda.³ Odlučila sam da upotrijebim taj izraz jer su ga Gaj i njegovi suvremenici najčešće upotrebljavali. Mislim da je taj izraz bolji od izraza »sveslavstvo«, jer mi se čini da je nemoguće potpuno razdvojiti dvije faze panslavizma — kulturno ujedinjenje i političko djelovanje pod utjecajem Rusije.

Nacionalizam valja naučiti. Nacionalizam nije nagonska identifikacija poput rodbinske veze, ili veze s mjestom rođenja ili rodnim krajem. Nacionalizam je svijest o pripadnosti većoj zajednici koja najčešće ima jedan jezik, jednu povijest, zajedničke običaje, mitove, vjeroispovijest i može, ali ne mora, obitavati i na vlastitom teritoriju. Nacionalnost povezuje svakog pojedinca s mnoštvom ljudi njemu neznanih, ljudi raznih slojeva i različitih regionalnih tradicija. Danas djeca stiču svijest o nacionalnoj pripadnosti u domu, u školi ili zajednici. Gaj je živio u drugačije doba. On je morao sam za se oblikovati

¹ Bogoslav Šulek, Ljudevit Gaj, *Vienac*, XXVI (1891), 619.

² Za kratku i jasnu definiciju razlika između ranog panslavizma i ruskog panslavizma vidi: Michael Boro Petrović, *The Emergence of Russian Panslavism 1856—1870*, (New York: Columbia University Press, 1956), glava I.

³ Dvije osnovne studije o ranom razdoblju panslavizma su: Alfred Fischel, *Der Panslavismus bis zum Weltkrieg* (Stuttgart und Berlin: J. G. Cotta, 1919), and Hans Kohn, *Pan-Slavism, Its History and Ideology* (Notre Dame, Ind., University of Notre Dame Press, 1953). Podrobni pregled razvitka panslavizma u Rusiji u: Frank F adner, *Seventy Years of Pan-Slavism in Russia, Karamzin to Danilevski, 1800—1870* (Haarlem: Georgetown University Press, 1962), glava I i II.

nacionalnu svijest. Njegova definicija nacionalizma splela se tako s ideologijom ilirskog pokreta i kroz nju, u krajnjoj liniji, ostavila duboke tragove u svih Hrvata.

Ne smijemo zaboraviti da se Ljudevit Gaj rodio u Krapini, legendarnom izvorištu Slavena. Gaj to ističe i u svom autobiografskom odlomku »Vjekopisni moj nacrtak« i kad govori o razvoju svojih ideja.⁴ Kao dijete, kaže Gaj, uvijek je želio slušati legendu o trojici braće, Čehu, Lehu i Mehu koji su krenuli iz Krapine i osnovali češko, poljsko i rusko kraljevstvo.⁵ Tako je postao svjestan da je Slaven, potomak legendarnih kraljeva, prije nego je spoznao da je Hrvat.

Roditelji Ljudevita Gaja, Ivan i Julijana Gaj, bijahu po svom podrijetlu došljaci u Trojednoj Kraljevini. Oni su se odmah poistovetili s novom domovinom, naučili kajkavsko narječje i sudjelovali aktivno u životu Krapine, no na svoju djecu nisu mogli prenijeti kulturu i tradicije Hrvatske.⁶ Ljudevit Gaj počeo je učiti o Hrvatima od svećenika i redovnika svog kraja. Fran Kurelac je 1872. ustvrdio da je jedan od njih, Pavao Pobor prvi počeo poticati u Gaju ljubav prema Slavenima i Hrvatima.⁷ No o kakvoj je to Hrvatskoj Gaj učio? Da li je to bila nezavisna srednjovjekovna Hrvatska, njena moderna verzija — šest malih županija Trojednoga Kraljevstva, ili etnička Hrvatska?⁸

Srednje škole koje je Gaj pohađao nisu pridonijele mnogo razvoju njegove svijesti o hrvatstvu. I u varaždinskoj i u karlovačkoj gimnaziji obuka se održavala na latinskom odnosno njemačkom jeziku. Nastavni je plan obuhvaćao latinsku gramatiku i govornišтво, premda su učenici morali svladati i vjeronauk, mađarsku povijest, zemljopis, prirodoslovstvo i matematiku. Mađarski jezik bio je neobvezatni predmet.⁹ Povijest, jezik i kultura Hrvatske nisu bili uključeni u nastavni plan. U »Vjekopisnom mojem nacrtu« Gaj ni ne spominje četiri i po godine školovanja u Varaždinu, ali piše toplo i oduševljeno o polugodištu provedenom u karlovačkoj njemačkoj gimnaziji. Tek u Karlovcu, kaže on, spoznao je po prvi put da se njegova domovina proteže preko granica Zagorja, da je *kajkavština* tek jedno od hrvatskih narječja, da stanovnici Zagorja, Primorja i Vojne granice pripadaju jednoj narodnosti.¹⁰ Nakon svršene gimnazije Gaj odlazi na studije u inozemstvo i izbiva pet godina iz domovine.

⁴ Ljudevit Gaj, Vjekopisni moj nacrtak, u *Knjižnica Gajeva*, ur. Velimir Gaj (Zagreb: Narodne Tiskare Gajeve, 1875), XVII—XX. Vidi također: Gjurio Stj. Deželić, ur. Gaj o sebi, *Dragoljub ili Upisnik Kalendar za Javne Urede* 53 (1893) i Fedor Vasiljević Čižkov, »Putešestvija po slavjanskim zemljama«, *Slavjanski Arhiv*, (1958), 161—162.

⁵ Lj. Gaj, Vjekopisni ..., XX i XXII.

⁶ J. Horvat, Ljudevit Gaj, njegov život, njegovo doba (neobjavljeni rukopis), I, i Ferdo Šišić, Podrijetlo Gajeva roda, *Jugoslavenski istorijski časopis*, V (1939), 160—163.

⁷ Fran Kurelac, Slova nad grobom Ljudevita Gaja izgovorena Franom Kurelcem, u Slavko Ježić, ur., *Ilirska antologija* (Zagreb, 1934), 157. Vidi također Ferdo Šišić, Školovanje Ljudevita Gaja u domovini, *Hrvatsko kolo*. XIX (1938), 59—61.

⁸ U pismu Gaju 1835. Pobor uopće ne upotrebljava izraz Hrvat, nego kaže: »... buduć da još u ditiinstva tvomu, kada Te je tko pitao, što si Ti? odgovorio si da Ti jesi Ilyr...« Pismo P. Pobora Gaju, 3. kolovoza 1835., u Građa za povijest književnosti hrvatske (GPKH) XXVI (1956), 391.

⁹ F. Šišić, Školovanje Ljudevita Gaja u domovini, 62—65.

¹⁰ Lj. Gaj, Vjekopisni ..., XXIII.

Godine studija na sveučilištu u Grazu (1827—29) od presudne su važnosti za njega. Najprije je iskusio ono što mi danas nazivamo kulturnim šokom. Iz pisma Johannu Halteru, bliskom prijatelju Gajeve obitelji, pisanog u proljeće 1827, može se zaključiti da je Gaj nastojao uvjeriti sama sebe kako se, premda je Hrvatska uistinu zaostala u usporedbi s Austrijom, ne smije tu svoju zemlju napustiti, već je valja promijeniti, unaprijediti:

... u zemlji, nepismenoj poput naše, čini mi se da je važno, štoviše neophodno, da svim silama proradimo na buđenju djelotvornog i plemenitog kulturnog rodoljublja. Povijest naše domovine već me je naučila koliko (Hrvatska) zaslužuje da bude podignuta iz te bijedne mađarske tmine, barem koliko je to moguće u okviru postojećih zakona...¹¹

U to vrijeme Gaj pohlepno čita sve što može naći o hrvatskoj povijesti. Neko je vrijeme čak namjeravao napisati i objaviti kratku kronološku povijest Hrvatske, kako bi učio Hrvate njihovoj povijesti, no profesor Albert von Muchar odgovorio ga je od toga i predložio da umjesto toga radi na stvaranju suvremenog hrvatskog književnog jezika.¹²

Povijest nije prestala privlačiti Gaja,¹³ ali u jesen 1827. počeo je razmišljati o modernizaciji hrvatskog jezika. Možda ga je na to potakao zakon što ga je u rujnu te godine izglasao Hrvatski sabor — po kojemu je mađarski jezik postao obvezatni predmet u školama Trojedne Kraljevine. U »Zverhu jezika Magyaraskoga« Gaj se osvrće na izglasavanje zakona i sve veću prijetnju mađarizacije.¹⁴ Iz gradačkog razdoblja potječu brojne bilješke o jeziku, a na nekoliko mjesta nalazi se među njima i Jean Paulova misao da:

Postojanje nove i smione alternative češće zadaje smrtni udarac jednom sistemu nego izravni napad na nj.¹⁵

Čini se, dakle, da je Gaj predviđao mogućnost nametanja mađarskog jezika za službeni jezik u Trojednici i da je kao protutežu namjeravao zamijeniti latinski jezik modernim hrvatskim književnim jezikom.

Najprije se, stoga, Gaj pozabavio pravopisom. 1827. pročitao je *Geschichte der Slavischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* P. J. Šafaříka.¹⁶ U tom enciklopedijskom djelu punom podataka o glavnim slavenskim »narječjima«, njihovim ortografijama, književnostima i kulturnim ustanovama, Šafařík je opisao nesistematsku upotrebu latinice u zemljama rimokatoličkih Slavena i usporedio slovo po slovo ćirilice, koju je smatrao pogodnijom zvučima

¹¹ Nacrt pisma Ljudevita Gaja Johannu Halteru s nadnevkom Frühling, 1827, *Sveučilišna knjižnica zagrebačka (SKZ)*, Ostavština Ljudevita Gaja (LG) R 4702/A.

¹² Lj. Gaj, Vjekopisni..., XXV. Tu povijest Gaj spominje i u ranijem autobiografskom fragmentu na latinskom jeziku, napisanom u tridesetim godinama, SKZ, LG, R 4701/B/1. Albert von Muchar, benediktinac i profesor sveučilišta u Grazu, sam je tada radio na svom djelu *Geschichte des Herzogthums Steiermark* (8 knjiga, Graz, 1845—1867). Constant von Wurzbach, *Biographisches Lexicon des Kaiserthums Oesterreich*, (1868), 306—311.

¹³ Iz Gajevih godina provedenih u Grazu sačuvala su se dva velika sveska povijesnih bilješki. SKZ, LG R 4701/B/II.

¹⁴ Lj. Gaj, Zverhu Jezika Magyaraskoga, SKZ, LG, R 4701/A/III/3.

¹⁵ SKZ, LG, R 4701/A/II/22.

¹⁶ Gaj spominje kada je prvi puta pročitao djelo u pismu P. J. Šafaříku 1830. ali ne daje točnijeg nadnevka. GPKH, VI (1909), 337.

slavenskog jezika, s uvriježenim latiničkim adaptacijama.¹⁷ Gaj je iz djela uvidio da će morati preobraditi abecedu, a u njemu je našao i nekoliko alternativa.

U Grazu je Gaj naišao također na bilješke o pravopisnoj reformi koju je bio razradio još Pavao Ritter Vitezović. Pažljivo je zapisao štogod je mogao naći o Vitezovićeveu prijedlogu, jer knjižnice Graza nisu posjedovale Vitezovićeve djela.¹⁸

Vrlo je vjerojatno da je proučio *Grammatik der Slavischen Sprache in Krain, Kärnten und Steiermark* Jerneja Kopitara, jer nekoliko rukopisa s nadnevkom »Graz 1829.« nose izravna obilježja Kopitareva djela, a u *Kratkoj osnovi*, 1830, Gaj spominje Kopitarevo djelo.¹⁹

U rukopisu s naslovom »Plan zu Begründung einer kroatischen Literatur« Gaj predlaže da Hrvati zamijene latinicu ćirilicom, i da uzrade na stvaranju sveslavenskog književnog jezika.²⁰ Te ideje, čini se, potječu izravno iz Kopitareve *Grammatike*.²¹

Tom se prijedlogu Gaj vraća u mnogo sređenijem rukopisu: »Entwurf zur Grundlage einer kroatischen Literatur«. Ćirilica, kaže Gaj, nazivajući je grčko-slavenskim pismom, nije izvornije slavensko pismo od latinice. Hrvati treba da zadrže i moderniziraju latinicu jer se njome služe Slovenci i Slavonci, a književna suradnja s tim susjedima od presudne je važnosti. A što se tiče sveslavenskog književnog jezika, Gaj drži da bi to bila:

*... ludost, koju bi bilo isto tako lako ostvariti kao i ujedinjenje Talijana, Francuza, Španjolaca, Portugalaca i Vlaha u jednom književnom jeziku. Do toga bi mogli doći samo posredstvom izvanjske sile ili zbližavanjem koje bi trajalo tisuće godina.*²²

Kada Gaj govori o hrvatskom jeziku, on misli izričito na kajkavsko narječje — »horvatski jezik«. Za vrijeme boravka u Grazu postaje svjestan sličnosti između slovenskoga i kajkavskoga narječja, i premda još nije počeo razmišljati o ujedinjenju Južnih Slavena u jednu kulturnu zajednicu sa zajedničkim književnim jezikom, mogućnost slovensko-hrvatskoga jezika nije izmakla njegovoj pažnji. Usred stranice bilješki o pravopisu nalazi se i tvrdnja da »ako dođe do ujedinjenja Štajerskih Slovenaca s Hrvatima, dići se na obzoru Slavenstva zvijezda još neviđena, a iz našega naroda.«²³

U Grazu je Gaj proučio i štokavštinu (u suradnji s Mojsijem Baltićem), naučio ćirilicu i upoznao se s djelima Vuka Karadžića. S Dimitrijem Demetrom

¹⁷ Pavel Joseph Šafařík, *Geschichte der Slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten* (2. izdanje, Prag: Friedrich Tempsky, 1869), 67—68. Tekst drugoga izdanja nije promijenjen.

¹⁸ Lj. Gaj, *Materialen zur Literatur des Geschichte von Croatien*, SKZ, LG, R 4701/B/II/a.

¹⁹ L. o. G. (Ljudevit Gaj) *Kratka Osnova Horvatsko-Slavenskoga Pravopisa*na poleg mudrolubneh narodneh i prigospodarneh temelov i zrokov, (1830), GPKH, XII 222—223.

²⁰ Lj. Gaj, *Plan zur Begründung einer kroatischen Literatur*, SKZ, LG, R 4701/A/III/15.

²¹ Bartolomej (Jernej) Kopitar, *Grammatik der Slawischen Sprache in Krain, Kärnten und Steyermark*, (Laibach, 1808), XIX—XXI.

²² Lj. Gaj, *Entwurf zur Grundlage einer kroatischen Literatur*, SKZ, LG, R 4701/A/III/15.

²³ SKZ, LG, R 4701/B/II/7.

prevodio je pjesme s njemačkoga na kajkavski, a s Demetrom, Baltićem, Franom Kurelcem i drugima razgovarao o planovima za narodno kazalište koje bi prikazivalo drame na narodnom jeziku, o narodnom muzeju i kulturnom društvu.²⁴ O pitanju pravopisa diskutirao je sa svojim slovenskim kolegama koji su u to vrijeme sudjelovali u »ABC ratu«, kako ga je nazivao Matija Čop.²⁵

U jesen 1829. Gaj je upisao pravo na sveučilištu u Pešti, a u proljeće 1830. upoznao je slovačkog pjesnika i svećenika Jana Kollára. Kollár je tvrdio da postoji slavenska narodnost izražena u jeziku, književnosti i običajima Slavena, da postoji samo jedan slavenski jezik s četiri glavna narječja — ruskim, češkim, poljskim i ilirskim. Kollár je već razvijao svoja shvaćanja o slavenskoj uzajamnosti koja će dozrijeti 1836. i 1837.²⁶ On je smatrao da bi svako od glavnih narječja trebalo razviti svoj vlastiti književni jezik i književnost koji će tada postati svojina svih Slavena. Slaveni, isticao je, valja da se nazivaju Slavopoljacima, a ne Poljacima, Slavo-hrvatima, a ne Hrvatima, itd.²⁷

Čini se da su se Kollár i Gaj brzo sprijateljili. Kollár je pomagao Gaju da uvidi kako je hrvatsko narodno buđenje dio slavenske renesanse. Te ideje vidimo jasno u Gajevu rukopisu koji je napisao 1831. u Pešti:

*Horvatov pleme jest rod Slavenov; vu tom njegov izhod, njegov zrast, njegov okrug; Slavenskemi običaji jest mu gibati se v' okruga naučem. Međ Slaveni može Horvat Horvatem biti v' Nemškem i Magyarskom na sledu posledni, to jest tešća podrepica. Vezda, kde navlastito vek Slavenskih vu občinskem nastaje događajstvu, ružno name je štentati i manguvati, ako se odvetnikov našeh prokletstva ne boji one, koje se nevernem sinom budučnoj oštroti strašno grozi.*²⁸

U *Kratkoj osnovi* (1830), prvom objavljenom prijedlogu pravopisne reforme, Gajeve ideje postaju jasnije i čvršće. U usporedbi s ostalim slavenskim jezicima, kaže Gaj, hrvatski se jezik nalazi u tužnom stanju. Materinji jezik valja njegovati i čuvati, a ljudi koji ga zapostavljaju griješe protiv svoga naroda. O hrabrosti hrvatskih ratnika u prošlosti govori on i nastavlja:

— Dajte da sada vu vremenu mira vitezi vu duhu budemo, da tak jezik, kojega najvećki Muževi naroda našega z' ljubavjum govorili, kojega z' imetkom i z' predragum kr'včicum s'vojom junački branili jesu, ... još najpotlam v' temni grob nezakopa se!? —²⁹

Bitke devetnaestoga stoljeća više se ne biju na bojnopolju — sada ih biju ljudi pera, »vitezovi duha«, koji moraju u boj za očuvanje hrvatskog jezika, onako kako su se njihovi pređi borili da očuvaju hrvatsku državu. Kada

²⁴ Lj. Gaj, *Vjekopisni...*, XXIV—XXVI.

²⁵ Pismo Georga Mathiaschitscha Ljudevitu Gaju od 23. listopada 1829, *GPKH*, VI, 134—135. O »ABC ratu« vidi Robert Auty, *The Formation of the Slovene Literary Language against the Background of the Slavonic National Revival*, *Slavonic and East European Review* XLI (1962—63), 395—398.

²⁶ Robert Auty, Jan Kollár, 1793—1852, *Slavonic and East European Review*, XXXV (1952—53). 1836. godine objavio je Jan Kollár, O literarnj vzajemnosti mezi kmeny nářečímí slavskými, *Hronka*, II (1836), 39—55; 1837. objavio je proširenu verziju na njemačkom jeziku, Über die literarische Wechselseitigkeit zwischen den verschiedenen Stammen und Mundarten der slawischen Nation, (Pest: von Trattner, 1837). Obje verzije objavljene u Jan Kollár, *Rozpravy o slovenské vzajemnosti*, ur. Miloš Weingart, *Knihova Slovanský ustav*, svezak I (Prag: Slovanské Ustav, 1929).

²⁷ J. Kollár, Über die literarische Wechselseitigkeit, *Rozpravy*, 153—163.

²⁸ SKZ, LG, R 4701/A/II/22.

²⁹ Lj. Gaj, *Kratka Osnova*, 224.

novi pravopis bude prihvaćen, Hrvati će lakše saobraćati s ostalim Slavenima i spoznati panslavizam

»... to jest: goruču želju, da vsa narečja velikoga našega naroda, kuliko moguće je, jedno k' drugomu približiju se...«³⁰

Novi pravopis bio je razrađen izričito za kajkavsko narječje, ali Gaj se nadao da će ga prihvatiti i ostali Južni Slaveni koji se služe latinicom: Slovenci, Slavonci i Dalmatinci, i da će to biti prvi korak prema stapanju slavenskog jezika u četiri glavna narječja od kojih svako ima svoj vlastiti književni jezik.³¹ Gaj već govori o zajedničkom jeziku Južnih Slavena.

Kako se Gaj unosio sve dublje i dublje u stvaranje modernog književnog jezika za Hrvate i u planove za buđenje narodne svijesti, počeo je uobličavati svoja shvaćanja pojma narodnosti. Razbacani po Gajevim objavljenim i neobjavljenim djelima, fragmenti razvojne crte, najvećim dijelom iz razdoblja između 1830. i 1836. pokazuju smislenost i pravac. Gaj nije bio duboki mislilac niti je bio teoretičar političkih zbivanja. Njegovi opći pojmovi nisu izvorni. Oni su u skladu s pojmom nacionalizma koji se razvijao u njemačkoj filozofiji ranog devetnaestog stoljeća.³² Gaj rijetko citira izvore, rijetko daje do znanja što čita. Ideje koje je usvojio i s kojima je djelovao bile su, da tako kažemo, u zraku koji je disao. On je bio čovjek djela, katalizator, nadareni agitator, čovjek koji je često brzo uočio praktično rješenje teoretske zagonetke. Pogledajmo neke njegove pojmove o narodnosti.

Narod može postojati i bez države:

*Kada bi narod ovisio o političkim granicama, ne bi bilo ni njemačkog, ni talijanskog, niti poljskog naroda. (1833)*³³

Narod može obuhvaćati članove raznih vjeroispovjesti. U »Proglasu« iz 1839. Gaj se zalaže za vjersku trpeljivost između rimokatolika i pravoslavaca:

*... jer nas je jedan isti zapadne i istočne crkve utemeljitelj u svom božanstvenom duhu sve jednako ljubio. Svaki dakle od nas neka bude vjeran crkvi svojoj, ali svi da budemo vjerni nauku Isusovu od bratinske ljubavi, kojom se jedinom spasiti može naš međusobnom razprom razdrobljeni narod. ...*³⁴

Čovjekova odanost svomu narodu treba da stoji iznad njegove odanosti vjeri, jer, kako Gaj piše 1831:

*... predi Slaveni predi Horvati nego keršćeniki bili smo.*³⁵

Narod valja da posjeduje povijest zajedničku svim svojim članovima, no cjelovitost te povijesti može biti ispresijecana razdobljima tuđinske moći —

³⁰ Ibid., 232. U hrvatskom tekstu upotrebljava se riječ *vseslavenstvo*, a u njemačkom *Panslavismus*.

³¹ Ibid.

³² Izvršna diskusija pojmova lingvističkog nacionalizma i filozofskih teorija u njihovoj osnovici nalazi se u: Elie Kedourie, *Nationalism*, 2. izdanje (New York, 1961), 4. i 5. poglavlje.

³³ SKZ, LG, R 4701/A/II/23.

³⁴ SKZ, LG, R 4701/A/II/22.

³⁵ Lj. Gaj, *Proglašenje, Danica V* (1839), 187.

neprekinuti kontinuitet narodne povijesti za sve članove narodne zajednice nije *sine qua non* njena postojanja.³⁶ Ali, narod mora imati svoj jezik.

U raspravi »Nima domorodstva prez lyubavi materinzkog jezika« (1835) Gaj najjasnije određuje pojam odnosa između jezika i nacionalne svijesti.³⁷ Osobitost i jedinstvenost duha jednoga naroda, piše on, odražava se u njegovu jeziku. Narod je živo biće, prirodna jedinka s jasno izraženom ličnošću. Čovječanstvo se sastoji od naroda, i dužnost je svakog naroda da se razvija do najviše moguće razine svoga bića, baš kao što je dužnost svakog pojedinca da radi za dobrobit svoga naroda.³⁸ S jezikom narod živi i propada:

*...narod nima nishta tak szvetoga, tak dragoga, kak je njegov naravzki jezik, kajti narod kakti lazovito posebno drustvo szumo z jezikom ili obztoji ili propadne.*³⁹

Stupanj prosvijećenosti jednoga naroda mjeri se njegovim jezikom, tvrdi Gaj. Ako narodni jezik ostane svojina samo neobrazovanih ljudi, kao što je to slučaj u Hrvatskoj, tada jezik osiromašuje i gubi gipkost i polet. Griješe Hrvati, obrazovani u tuđim jezicima, kada preziru svoj materinji jezik jer njime govore samo ratari i vinogradari. Svi Hrvati moraju biti braća, bez obzira na stalež i zanimanje.⁴⁰ Narodni je jezik svojina cijeloga naroda, njegova prastara baština dragocjenija od svih ostalih spomenika njegove veličine.⁴¹

I još nešto. Iz Gajevih bilješki vidi se da je on već 1835. uočio da bi nepopustljiva i ustrajna obrana hrvatskoga jezika lako mogla prijeći s područja riječi i obrazovanja u sferu golog nasilja i žrtve. On piše

*Narodi ne pero se vodom i sapunom veće karvju i suzami.*⁴²

Lako je moguće da je bilo jednostavnije definirati bitne osobine naroda iz neposrednih prijetnji njegovu opstanku, nego zacrtati oblik i pravac njegovu razvoju. Da li bi bilo uputno da Hrvati zasnuju svoj moderni književni jezik na narječju koje je tradicija povezala s političkim središtem Trojednoga Kraljevstva — *kajkavštini*? Je li neophodno da njihova narodnost bude izričito hrvatska? Kako najjednostavnija definicija razlika između Hrvata i Srba počiva na tlu vjere, da li bi valjalo da hrvatska narodnost obuhvaća samo rimokatolike Trojednoga Kraljevstva? 1835. Gaj odbacuje to rješenje i slijedi grofa Janka Draškovića i Ivana Derkosa koji su to učinili već 1832. godine.⁴³ Trojedno Kraljevstvo može se održati kao polunezavisno kraljevstvo u nacionalistički borbenoj Mađarskoj samo ako razvije narodnu svijest ukorijenjenu

³⁶ Lj. Gaj, Dogodovschina, *Danica* I (1835), 25—26; Kratki uvod u Dogodovščinu Velike Ilirije, *Ibid.*, II (1836), 70—72; Tko su bili stari Iliri, *Ibid.*, V (1839), 33—39, 41—43, 46—48, 49—51, 58—59.

³⁷ Lj. Gaj, Nima domorodstva prez lyubavi materinzkog jezika, *Danica*, I (1835), 65—67, 70—71, 73—74, 77—78, 81—83.

³⁸ *Ibid.*, 66—67.

³⁹ *Ibid.*, 70.

⁴⁰ *Ibid.*, 78.

⁴¹ *Ibid.*, 81—83.

⁴² SKZ, LG R 4701/A/II/22.

⁴³ (Grof Janko Drašković), Disertacija iliti razgovor darovan gospodi poklissarom i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših, za buduću Dietu ugarsku odaslanem, držan po jednom starom domorodcu kraljevina ovih, (Karlovci: J. Prettner, 1832), pretisnuto u *GPKH*, XII, 297; i Joanne Derkosz, Genius Patriae super dormientibus suis filis, seu filium patrioticum... (Zagreb, Fran Suppan, 1832), i u *GPKH*, XII, 273—96.

u književnom jeziku koji bi ujedinio sve žitelje šest preostalih malih županija kraljevstva i koji bi bio prihvatljiv na području nekadašnje srednjovjekovne Hrvatske: Dalmaciji, Vojnoj krajini i, donekle Bosni. Jedino hrvatsko narječje kojim bi se to moglo postići, bilo je *štokavsko* narječje.

Gajevo kretanje prema *štokavštini* kao osnovici novoga književnog jezika zanimljiv je proces, jasno izražen u dva nedovršena rukopisa iz razdoblja između 1830. i 1835. U prvom rukopisu Gaj tvrdi da rimokatolici *štokavci* Slavonije, Bosne i Dalmacije nisu Slavo-srbi, kako ih je nazvao Šafařík,⁴⁴ već Srbo-hrvati. Njihov jezik štokavskog narječja veza je između Slavo-hrvata (kajkavskih Hrvata) i Slavo-srba (Srba i Bugara) i bio bi najpogodniji književni jezik Hrvatske, jer bi uspostavio zajedničku književnu tradiciju i narodnu svijest za stanovnike građanske Hrvatske i građanske Slavonije.⁴⁵

U drugom rukopisu, »Über dio Vereinigung zu einer Büchersprache«,⁴⁶ Gaj je mnogo podrobniji. On počinje s opisom veličine srpskog žiteljstva Trojednoga kraljevstva i poviješću njegove seobe u do tada etnički čistu hrvatsku državu. Zatim odbacuje pretpostavku da je *kajkavština* slovensko narječje i zaključuje da se Južni Slaveni služe trima narječjima: slovenskim, hrvatskim i srpskim. Od hrvatskih i srpskih podnarječja hrvatskih zemalja valja za taj novi književni jezik izabrati jednu od tri varijante: kajkavštinu, jezik crkve i seljaka, ili »srpsko-hrvatski« jezik Dalmacije s jednom bogatom građanskom tradicijom i razvijenom svjetovnom književnošću, ili pan-hrvatski jezik što ga bijaše predložio Pavao Ritter Vitezović. O Vitezovićevu prijedlogu piše Gaj:

Vitezović je bio prvi Hrvat koji je objeručke prihvatio panslavizam i držao da će se i u njegovoj vlastitoj domovini samo iz svih varijanti hrvatskoga jezika najbolje stopiti u književni jezik. Hrvatsko podnarječje moći će se uobličiti u književnu stvarnost samo ako uzmemo za uzor književni jezik jednog Vitezovića.⁴⁷

Hrvatski književni jezik, dakle, treba da prihvati štokavsko narječje, ali u obliku koji nije povezan ni s jednom regionalnom predajom i koji sadrži najbolje elemente svih hrvatskih narječja

A sada dolazi izbor imena za novi jezik. Gajeve bilješke ne pokazuju krzmanja. On razglaba o uklapanju lokalne tradicije u ilirsku tradiciju, služeći se čas prisposobama iz prirode — kita cvijeća, gusta šuma, vino procijeđeno iz mnogo vrsta grožđa — čas prisposobama koje se odnose na organizirane, složene sklopove — pukovnije, čete, bataljoni, ili raznobojni kamičci u mozaiku. Ilirsko je ime već povezano s područjem koje su nastavali Južni Slaveni, s njihovim jezicima i narječjima, a nije bilo povezano ni s jednom suvremenom političkom sferom. Ime je izvrsno odgovaralo svrsi.

⁴⁴ SKZ, LG R 4701/B/II. U Geschichte der Slawischen Sprache... Šafařík dijeli Slavene na Slavo-srbe grčkoga obreda, katoličke Slavo-srbe (Dalmacija, Bosna i Slavonija), Hrvate i Slovence. Šafařík, Geschichte. 23—25.

⁴⁵ SKZ, LG R 4701/A/II/22.

⁴⁶ Lj. Gaj, Über die Vereinigung zu einer Büchersprache, SKZ, LG R 4701/B/II/22. Kratku diskusiju rukopisa daju Franjo Fancev u »Hrvatski ilirski preporod jest naš autohton pokret«, *Hrvatsko kolo*, XVI (1935), 21—22; i Stjepan Ivšić, *Jezik Hrvata kajkavaca, Ljetopis JAZU*, XLVIII (1938—39), 52. Fancev vjeruje da je rukopis nastao oko 1830, a Ivšić prije 1835.

⁴⁷ Lj. Gaj, Über die Vereinigung...«

Pripremajući Hrvate za prihvaćanje ilirskog imena i ilirskog pokreta koji je stavljao hrvatsko narodno buđenje u širi okvir kulturnog preporoda svih Južnih Slavena, Gaj je još jednom posegao za panslavizmom.⁴⁸ U spisu »Naš Narod«⁴⁹ on jasno izražava panslavistički aspekt ilirske ideologije. Svima nam je poznata njegova slika slavenskoga diva čija se glava nalazi na Jadranu i koji se ispružio preko Evrope, a trbuh mu se i noge gube u golemim prostorima Rusije. A »taj orijaš jest naš narod — narod vu Europi naj veći — narod Slavjanski.⁵⁰ Mi Slaveni, kaže Gaj, nemamo države, ali imamo i narod i jezik. Taj jezik ima mnoga narječja po kojima se najlakše raspoznaju razne grupe Slavena. On zatim upotrebljava izmijenjene Kollárove kategorije. Kollár govori o poljskom, ruskom, čehoslovačkom i ilirskom narječju.⁵¹ Gaj daje narječjima geografske određenosti i govori o velikoilirskim, velikopoljskim, velikočeškim i velikoruskim ograncima Slavenstva. Slaveni velikoilirskog ogranka nastavaju područja »Hrvatske, Slavonie, Dalmacije, dolnje Vugerske, Dolnje Štajerske, Krajske, Koroške, Istrie, Bosne, Cerne Gore, Hercegovine, Dubrovnika, Serbske, Bugarske i.t.d. . . «⁵² Gajeva Velika Ilirija znatno je, prema tome, veća od Velike Ilirije Draškovića i veoma nalik na Vitezovićevo »Croatiu redivivu«.⁵³

Velika Ilirija opet se javlja u Gajevu »Proglasu« 1836. Ovdje je prisposobio Evropu djevojci s lirom; lira je Ilirija, i njena tri ugla su Skadar, Varna i Villach. Strune lire pokrajine su i države Velike Ilirije. Nekoć je ta lira bila ugođena, no strahoviti vjetar s juga (Turci) i snažni vjetri sa sjevera (Nijemci i Mađari) olabavili su strune lire i razorili njihov sklad. Gaj pretpostavlja da su Južni Slaveni nekoć imali zajedničku prošlost koju je prekinuo tuđin. Liru valja opet ugoditi.⁵⁴

Odvraćajući pažnju Hrvata s oslabljenog Trojednog Kraljevstva, s njegovim miješanim hrvatsko-srpskim pućanstvom i ugroženom tradicijom polusamostalnosti unutar ugarskog kraljevstva, prema članstvu u zajednici Južnih Slavena — Iliriji — Gaj je kovao oružje kojim će se Hrvati oduprijeti Mađarima. Hrvati nemaju razloga da se osjećaju maleni, osamljeni i nemoćni. U zajednici s ostalim Ilirima moraju spoznati snagu zajedničke prošlosti i na toj baštini izgraditi novu suvremenu kulturu.

2

Gajeva »Ostavština« sadrži mnogo bilježaka o nacionalizmu i jezičnoj reformi, ali samo dvije bilješke odnose se izričito i isključivo na panslavizam.⁵⁵

⁴⁸ SKZ, LG R 4701/A/II/22.

⁴⁹ Lj. Gaj, Naš Narod, *Danica*, I (1835), 234—36.

⁵⁰ Ibid., 234. U jednom neobjavljenom odlomku iz toga razdoblja Gaj kaže da su Mađari triješčica u prstu slavenskoga diva. Neka paze, nastavlja Gaj, da se rana ne zagnoji, jer će tada triješčicu iščupati iz prsta. SKZ, LG R 4701/A/II/22.

⁵¹ J. Kollár, Über die literarische Wechselseitigkeit... *Rozpravy*, 45.

⁵² Lj. Gaj, Naš Narod, 233.

⁵³ Draškovićevo Velika Ilirija uključuje Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Bosnu, austrijsko »Ilirsko kraljevstvo« i Vojnu granicu. Drašković, »Disertacija...«, GPKH, XII, 313. Vitezovićevo »Croatiu rediviva« obuhvaća Hrvatsku (Hrvatska, Dalmacija, Slavonija, Slovenske pokrajine i Bosna), Srbiju, Makedoniju, Bugarsku i Traciju. Pavao Ritter Vitezović, *Croatiu rediviva*: regnante Leopoldo Magno Caesare, deducta ab Eq. Paulo Ritter. (Zagreb: 1700), citirano u Vjekoslav Klaić, *Život i djela Pavla Ritтера Vitezovića* (Zagreb, 1914), 144.

⁵⁴ Lj. Gaj, Proglas, *Danica* I (1835), 292—293.

⁵⁵ SKZ, LG R 4701/B/A/7.

Možda je to uvjetovano tim što je kulturni panslavizam već bio postao razrađeni sustav pojmova koje je valjalo samo prihvatiti i primijeniti. Nema sumnje da su ti pojmovi činili okvir unutar kojega se razvilo Gajevo shvaćanje narodnosti i njegove ideološke postavke u prvim godinama ilirskog pokreta.

Gaj je uočio mjesto hrvatskog preporoda u sklopu slavenskih zbivanja zahvaljujući nesebičnoj pomoći Kollára. Ali poslije 1831. godine pomoć mu ukazuje Šafařík, čovjek misli i djela, urednik, pisac sa širokim krugom znanaca u svijetu slavenske književnosti. Njemu se Gaj obratio za savjet u pitanjima pravopisa, novina i tiskare.⁵⁶

U lipnju 1837, kada je Gaj u Beču čekao rješenje svoje molbe da mu se dopusti osnivanje tiskare, zagrebački je cenzor zabranio tiskanje odlomaka Kollárova djela *Über die literarische Wechselfeitigkei*t (1837) u *Danici*.⁵⁷ Odluka nije bila bez ironije, budući da je *Danica* godinu dana prije tog objavila odlomke češkog teksta (1836). Vlasti su očigledno postajale uznemirene panslavenskim gledištima iliraca. Gaj je uputio uredništvo da u *Danici* ne tiska članke o slavenskom pravopisu i povijesti, ukratko, da se izbjegava sve što bi se moglo smatrati panslavenskim. Istovremeno udario je Gaj i po Kolláru, nazivajući ga dobrim pjesnikom ali nesposobnim političarom koji je gotovo navukao nevolju na ilirce.⁵⁸ Između Gaja i njegova bivšeg učitelja pukao je jaz. Njegove novine i književni podlistak, naumljena tiskara i ilirski pokret bili su Gaju važniji od ičega. Panslavizam je bio važan samo ukoliko je pasivno pomagao razvoju ilirizma.

U studenom 1838. Gaj je iznenada prešao granice kulturnog panslavizma i obratio se ruskom caru, zaštitniku svih Slavena, s molbom za novčanu i vojnu pomoć balkanskim Slavenima.⁵⁹ Molbu je popratio prijedlogom da Car uspostavi žižu ruske moći na području Bosne, Hercegovine, Albanije i Srbije. Oslobođenje pravoslavnih kršćana od turskoga jarma, misli Gaj, bila bi dobra izlika za rusku intervenciju. Po njegovu mnijenju, ako je Rusija voljna da potpomogne i uzdržava mrežu agenata odabranih između graničarskih časnika, svećenika i seoskih starješina, Vojna bi se granica lako predobila za pothvat. Ustanak, potpomognut Rusijom, mogao bi izbiti na granici Crne gore i Albanije, predlaže Gaj i traži od Rusa tri milijuna forinti i, ako je moguće, trupe.

Gaj je naivno pretpostavljao da bi Rusija bila voljna dići revoluciju na Balkanu, među podanicima njenih najužih saveznika, Austrije i Turske. Naivnost njegovih zamisli to je očitija kada se uzme u obzir da je od 1833. Rusija nastojala očuvati *status quo* na Balkanu. Vrlo je, osim toga, vjerojatno da je Gaj bio preslabo upućen u stanje na Vojnoj granici i u turskim pokrajinama,

⁵⁶ Između 21. kolovoza 1836. i 20. srpnja 1842. Kollár nije uopće pisao Gaju. *GPKH*, VI, 100, i *XXVI*, 260. Gaj nije vidio Kollára između 1831. i 1841, kada je Kollár posjetio Šafaříka u Pragu i Karlovim Varyma između 1837. i 1846. i njihovo se dopisivanje nastavilo. Vidi: *GPKH*, VI.

⁵⁷ Pismo Ljudevita Gaja cenzoru Stjepanu Moyzesu, 6. prosinca 1837. godine. *SKZ*, Spisi zagrebačke cenzure R 3991/1.

⁵⁸ Pismo Lj. Gaja Dragutinu Rakovcu i drugovima, 30. srpnja 1837. *GPKH*, III, 253—54.

⁵⁹ Tekst ove molbe objavio je Philip E. Mosely, »Pan-Slavist Memorandum of Ljudevit Gaj in 1838«, *American Historical Review*. XL (1935), 708—716. Molba je datirana 1. studenoga 1838.

a da bi mogao obećati njihovu pomoć ruskoj intervenciji.⁶⁰ Čini se, međutim, da je Gaj iskreno nastojao navesti Rusiju da oslobodi Južne Slavene pod Turcima i tako postane zaštitnik ilirskog pokreta. Do 1838. godine Hrvati su, naime, imali otvorena samo dva puta: ili predobiti Mađare da im pomognu protiv Austrije, ili se okoristiti austrijskim strahom od mađarskih ambicija. Gaj je htio otvoriti treću mogućnost političke akcije. Rusija se oglušila njegovoj molbi, a nakon puta u Rusiju 1840. Gaj je uvidio da nju ilirski pokret uopće ne zanima. Tada je prestao tražiti rusku pomoć i počeo njegovati veze s novom srpskom vladom i krugom Czartoryskoga.⁶¹

Poslije 1840. godine Gaj se vraća svojoj izvornoj koncepciji panslavizma kao pokretu kulturnog ujedinjenja. U bilješci bez nadnevka, vjerojatno iz četrdesetih godina, on piše da ilirci mogu prihvatiti samo pojam slavenskog bratstva i suradnje, jer slavenska država stvorena jednim od velikih slavenskih naroda

... neće tarpeti niti razložito nemože tarpiti koje posebnosti koje bi mogle stopljenju manjih stranah s velikim u put stati i tada je rezultat potpuno preobraženje propastju svih posebnosti...⁶²

U drugoj sačuvanoj bilješci on tvrdi da se panslavizam može ostvariti samo na dva načina — ili »po vlasti političkog«, ili »po vlasti moralnog«:

U pérvom slučaju je ilusija jer u istini drugo nije nego Rusizam s prehvatenjom svih granah u naj silnih t. j. ruski, u drugom smislu je pravo ideja sdružjenja ili bratinstva.⁶³

Dok god, dakle, panslavizam djeluje u skladu s ilirskim i hrvatskim težnjama, valja ga podržavati i braniti, no čim se pojave mogućnosti sukoba između panslavizma i ilirizma, odnosno hrvatskog nacionalizma, panslavizam pada na drugo mjesto.

Uz pomoć ilirske ideje Gaj je svladao problem hrvatskog nacionalizma i uspio probuditi nacionalnu svijest unutar Trojednoga Kraljevstva. Krilatica koju je smislio za ilirsku stranku najbolji je tumač njegovih pogleda: »Da Bog poživi konstituciju ugarsku, kraljevinu Hrvatsku i narodnost ilirsku«. Iz ilirskih pojmova o kulturnom jedinstvu Južnih Slavena, pojmova koji su u Gajevo doba uživali slabu podršku izvan Trojednoga Kraljevstva, nikla je svijest južnoslavensva, osnova buduće nezavisne južnoslavenske države. Ali kada je ilirski pokret, unutar kojega je počelo buđenje hrvatske narodnosti, prišao kraju, Hrvatima je preostao prilično neodređen pojam narodnog bitka. Jesu li Srbi Trojednoga Kraljevstva Hrvati? Da li je Hrvat stanovnik »Kraljevine hrvatske«, kako je Gaj zvao Trojedno Kraljevstvo, ili bivših kraljeva srednjovjekovne Hrvatske, ili je Hrvat svaki Južni Slaven rimokatoličke vjeroispovjesti koji se služi novim književnim jezikom osnovanim na *štokavskom* narječju?

⁶⁰ Ibid.

⁶¹ Vidi: Jaroslav Šidak, Tajna politika Lj. Gaja i postanak njegovih 'Memoranduma' knezu Metternichu 1846—47, *Arhivski Vjesnik*, XIII (1970), 397—422; i Václav Žáček, »Česká účast pri pokusech o politické sblížení Charvátů a Srbů v 40. letech 19. století«, *Slovanské historické studie*, VI (1966), 80—89.

⁶² SKZ, LG R 4701/B/A/7.

⁶³ SKZ, LG R 4701/B/A/7.

Izborom ilirskoga imena Gaj je, mogli bismo reći, izbjegao istinito činjenično stanje. Međutim njegov izbor nije bio pogreška, jer druga mogućnost nije postojala.

S u m m a r y

LJUDEVIT GAJ — PANSLAVIST AND NATIONALIST

This paper describes the evolution and interaction of Ljudevit Gaj's ideas on nationalism and Pan Slavism. Gaj came to an awareness of his identity as a Croat within the framework of cultural Pan Slavism. He worked to awaken the Croats to a modern national consciousness by presenting them with a literary language designed for all of the Southern Slavs and a nationality based upon this language. Language to Gaj was the essential determinant of nationality. A nationality could include people of diverse religions and political and cultural traditions, it could exist without a state of its own, but it could not survive without a common national language.

The first section of this paper traces the development of Gaj's definition of nationality, its relationship to Pan Slavism and Gaj's major reasons for choosing the *štokavski* dialect as the basis for the new literary language. Although the Illyrian nationality and language were intended for a community of which the Croats were only one part, Gaj's reasons for giving this particular shape to the national awakening were a direct result of the immediate problems facing the Croats of the Triune Kingdom. They needed a modern language and national consciousness with which they could defend themselves against absorption in a Magyar nation state. They needed, as well, a national identity which would like them to the territories formerly belonging to Croatia and to the Serbian minority within the Croatian lands. The Illyrian language and concept of Illyrian nationality offered a useful but temporary solution to these needs. By directing the Croats' attention to Illyria, Gaj taught them that they need no longer feel fragmented, isolated and powerless. They belonged to the Illyrian nation which stretched across the Balkans and dwarfed the Magyar nation, and the Illyrians were only one part of the great Slavic nation. Gaj avoided the question of who was a Croat and who was not. When the Illyrian Movement, ended, the Croats were to discover that they were left with a somewhat ambiguous national identity.

the second part of this paper describes briefly Gaj's thoughts on Pan Slavism. He was a follower of Pavel Šafařík and Ján Kollár, incorporating their concepts of Slavic brotherhood and cultural cooperation into the Illyrian ideology. For a short period, between 1838 and 1840, Gaj stepped beyond the confines of cultural Pan Slavism in an attempt to win Russian support. He failed at this but came to realize as a result of his contacts with Russia, that political Pan Slavism could only be a threat to the smaller Slavic nations. In this way he anticipated some of the problems of the second, Russian-dominated, phase of Pan Slavism. Although Gaj put the Croatian national awakening in a cultural Pan Slav context, the »slavic« part of the Croatian-Illyrian identity was expendable if necessary.

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU — INSTITUT ZA HRVATSKU POVIJEST

INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

3

ZAGREB

1973

UREDNIČKI ODBOR

Ljubo BOBAN, Ljubiša DOKLESTIĆ, Ivan KAMPUŠ, Hrvoje MATKOVIĆ,
Gordana VLAJČIĆ

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

IVAN KAMPUŠ

Radovi III

Izdavač

**Sveučilište u Zagrebu
Institut za hrvatsku povijest**

Za izdavača

Prof. dr Ljubo Boban

Lektori

**Jasna Penzar
Stjepan Damjanović**

Korektor

Ljerka Mlinar

Za sadržaj priloga odgovara autor

Adresa redakcije: Institut za hrvatsku povijest, Zagreb, Đure Salaja 3.